

РОЛЬ СУДУ В ЗМАГАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ З МЕТОЮ УДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОЇ МОДЕЛІ ВІТЧИЗНЯНОГО ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

КРОЙТОР Володимир Андрійович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.3.27>

У статті розглядається проблема визначення ролі суду в змагальному процесі з метою удосконалення існуючої моделі вітчизняного цивільного судочинства України. Зазначається, що на сучасному етапі формування в Україні правової держави, прагнення суспільства до високих стандартів захисту прав людини, приведення вітчизняного законодавства до європейських стандартів, у тому числі й у правосудді, виникає необхідність вдосконалення моделі цивільного судочинства. Вдосконалення судових процедур у сфері здійснення правосуддя з цивільних справ детерміновано тією обставиною, що Україна 17.07.1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р. Факт такої ратифікації покладає на Україну обов'язок дотримання тих вимог щодо захисту прав людини, які визначені європейською спільнотою, і, насамперед, вимог щодо доступності правосуддя та права людини на справедливий судовий розгляд.

У праці зазначено, що, виходячи з конвенційних вимог щодо права на справедливий судовий розгляд, тлумачення цих норм Європейським судом з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок, що реалізація права на справедливий судовий розгляд можлива лише при дотриманні певних умов, які полягають у створенні належної судової процедури на підставі вдосконалення змагальної моделі цивільного судочинства, оскільки очевидним є той факт, що поза змагальним процесом навряд чи можливо створити належні судо-

ві процедури. Подальший рух на оптимізацію судових процедур, безумовно, пов'язаний з удосконаленням існуючої змагальної моделі вітчизняного цивільного судочинства, що є фактично світовою тенденцією.

Зазначу, що з розвитком суспільства всі принципи цивільного процесуального права мають вдосконалюватись насамперед з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності судової діяльності в забезпеченні законності і справедливості. На сучасному етапі розвитку України нагальною є необхідність, зокрема, у закріпленні в ЦПК України зазначених винятків з принципу змагальності, що буде відображати демократичну спрямованість цивільного судочинства.

Ключові слова: принципи цивільного процесу (цивільного судочинства), змагальність, принцип змагальності, процесуальна активність суду, принцип процесуальної активності суду, Конвенція про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р., Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми

На сучасному етапі формування в Україні правової держави, прагнення суспільства до високих стандартів захисту прав людини, приведення вітчизняного законодавства до європейських стандартів, у тому числі й у правосудді, виникає необхідність вдосконалення моделі цивільного судочин-

ства. Вдосконалення судових процедур у сфері здійснення правосуддя з цивільних справ детерміновано тією обставиною, що Україною 17.07.1997 р. [1] ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р. (далі – Конвенція). Факт такої ратифікації покладає на Україну обов'язок дотримання тих вимог щодо захисту прав людини, які визначені європейською спільнотою, і, насамперед, вимог щодо доступності правосуддя та права людини на справедливий судовий розгляд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам, пов'язаним із провадженням, розвитком і змістом принципу змагальності в цивільному судочинстві в різні його періоди, було присвячено низку наукових статей і комплексних розробок. Серед сучасних наукових досліджень можна виділити праці: В. Мамницького [2; 3; 15], П. Шевчука [4], Г. Фазикош [5], С. Волосенка [6; 7], Ю. Неклеси [8], О. Немировської [9] та ін. Окремі аспекти цього правового явища досліджувалися й автором цієї праці [10–15]. Водночас, незважаючи на науково-теоретичну цінність наукових висновків зазначених науковців, слід наголосити, що вони не повною мірою вирішують усі потреби сучасної теорії та практики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності чіткого окреслення гарантій реалізації зазначених конвенційних вимог до правосуддя, у тому числі і з цивільних справ. Маємо констатувати необхідність створення таких судових процедур, які б були спроможні забезпечити реалізацію права на справедливий судовий розгляд. Ті зміни, які відбулись у країні та безпосередньо пов'язані зі зміною ролі суду, становленням судової влади, спричиняють необхідність зваженого наукового осмислювання дії окремих інститутів цивільного процесуального права і, зокрема, принципу змагальності. У контексті загальної проблеми щодо оптимізації судових

процедур виникає потреба подальшого дослідження принципу змагальності з метою удосконалення існуючої моделі вітчизняного цивільного судочинства.

Метою статті є обґрунтування необхідності подальшого вдосконалення змагальної моделі цивільного судочинства в контексті судово-правової реформи в Україні у зв'язку з необхідністю подальшого становлення та розвитку національного судоустрою, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства й створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Сучасні демократичні реформи в Україні безпосередньо позначаються на необхідності подальшого становлення та розвитку національного судоустрою, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства й створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. При розробці, прийнятті чинного Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), у тому числі й тих положень, що стосуються основних засад (принципів) цивільного процесу, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Зокрема, ЦПК України базується на закріпленні принципів цивільного процесу згідно зі ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., у якій закріплено право кожної людини на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй Конституцією та законом [16]. Крім того, ЦПК України відображає основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколів до неї, що стали в результаті ратифікації їх Україною 17 липня 1997 р. [17] складовою частиною національного законодавства, а також ст. 55 Конституції України [18], що проголосила захист судом прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 6 Конвенції закріплює право на справедливий суд. Як зазначають В. Комаров та Н. Сакара, право на справедливий судовий розгляд слід аналізувати в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні це право закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції та ототожнюється з правом на доступ до правосуддя, тобто кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод і отримати справедливий та ефективний судовий захист. Також особа повинна мати безпосередній доступ, не обтяжений якимись юридичними чи фактичними перешкодами, до судової установи, а розгляд справи мусить відбуватися з додержанням усіх вимог, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції. У вузькому значенні право на справедливий судовий розгляд охоплює лише вимогу «справедливої процедури», яка в тексті статті Конвенції про захист прав людини та основних свобод використовується поряд з вимогами незалежності та безсторонності суду, публічності й розумності строку судового розгляду. Даючи дефініцію справедливості у вузькому значенні, Європейський суд з прав людини виділяє й такі вимоги, які не вказані в п. 1 ст. 6 Конвенції, наприклад, належне сповіщення та слухання, прийняття до уваги судом лише доказів, отриманих законним шляхом, ухвалення обґрунтованого рішення, принцип рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя, принцип правової певності [19, с. 15–16].

Але, як вбачається, право на доступність до правосуддя, а також право на справедливий судовий розгляд, які закріплені в конвенційних нормах, є абстрактними, а персоніфікуються вони лише в конкретному процесі та стосовно певного кола суб'єктів процесуальної діяльності, якими є насамперед сторони та інші заінтересовані особи.

Відповідно, вважаємо, що одним із основних складових, змістовних елементів права на справедливий судовий розгляд, яке притаманне заінтересованим суб'єктам процесуальної діяльності, є належна судова процедура, яка, на наш погляд, є результа-

том побудови на законодавчому рівні певної моделі цивільного судочинства. Цивільне судочинство може бути побудоване на змагальному або слідчому принципах, залежно від того, на кого законодавець покладає обов'язок по збиранню доказів, необхідних для вирішення цивільної справи. Наведене дозволяє виокремити такі моделі цивільного судочинства: 1) змагальну, що ґрунтується на змагальних засадах, при цьому слідчі засади суттєво обмежені, а також 2) слідчу модель цивільного судочинства, яка базується на необмежених повноваженнях суду стосовно збирання доказового матеріалу при суттєво обмежених змагальних засадах. Щодо можливості побудови системи судочинства на паритетних засадах, тобто на рівномірному співвідношенні змагальних і слідчих засад, то фактично це неможливо здійснити, а судочинство завжди тяжітиме або до змагальної системи, або до слідчої моделі судочинства. При цьому слід зазначити, що історичний досвід розвитку процесуального законодавства, перш за все вітчизняного, дозволяє зробити висновок про неможливість існування змагальної або слідчої моделі цивільного судочинства в ідеальному вигляді.

Як зазначають С. Н. Van Rhee та R. Verkerk, при чисто змагальній системі суддя виступає як посередник (третейський суддя). Він нічого не робить, окрім як слухає те, що сторони надають йому, та оголошує «переможця» у своєму рішенні. При суто інквізиційному процесі суддя відіграє активну, панівну роль. Він, приміром, бере участь у підготовці питань і збиранні доказів. На практиці не існує жодних крайностей. Проте Сполучені Штати Америки та, до введення Цивільних процесуальних правил 1998 року, Англія часто розглядаються як приклади систем, котрі тяжіють до змагальної моделі. Системи цивільного права класифікуються як менш змагальні (прикметник «інквізиційний», а не «менш змагальні», часто використовуються англійськими та американськими авторами). Це пов'язується з тим, що в цих системах суддя є більш активним, чим їх англо-американський колега. Відмінності, однак, можуть бути легко перебільшені [20].

На тих чи інших етапах соціально-економічного розвитку суспільства змінювались і моделі цивільного судочинства, втілюючи в собі більшою чи меншою мірою змагальні засади. Пріоритет слідчих або змагальних засад і визначає тип моделі цивільного судочинства.

Про необхідність застосування справедливої моделі цивільного судочинства вказує і Н. Сакара, яка вважає, що судочинство в контексті доступності правосуддя має втілюватися в певній своїй моделі (формі) судочинства, побудованій з урахуванням вимог справедливості. Існують достатні підстави вести мову про модель справедливого судочинства як атрибут сучасного правосуддя [с. 52–53].

Такий підхід впливає з положень Конвенції про захист прав людей та основних свобод, практики Європейського суду з прав людини, вироблених міжнародною практикою стандартів правосуддя. Так, п. 1 ст. 6 Конвенції, з яким пов'язується доступність як стандарт правосуддя, не містить вказівки на те, яка модель цивільного судочинства має існувати для забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Однак слід відзначити, що рішення та практика Європейського суду з прав людини засновуються на тому постулаті, що доступність правосуддя забезпечується лише в межах змагальної моделі судочинства, і концепція справедливого судового провадження охоплює право на змагальне судочинство. Так, у справі «Костовський проти Нідерландів» Європейський суд підкреслив, що згідно з принципом змагальності судового процесу всі докази мають пред'являтися в присутності обвинуваченого на відкритому слуханні. Як правило, ці права вимагають надання обвинуваченому рівноцінної та належної можливості спростування показань свідка обвинувачення та його допиту [22, с. 203]. У справі «Крцмар проти Чеської Республіки» було зазначено, що в змагальному процесі будь-яка сторона судового провадження повинна мати можливість ознайомитися з доказами в суді, а також мати можливість висловити свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі й у відповідний час, а

в разі необхідності – у письмовій формі та заздалегідь [22, с. 35–36]. Виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини, логічно зробити висновок про те, що складовою права на справедливий судовий розгляд є принцип змагальності. Свідченням того є постанова від 28 серпня 1991 р. «Брандштеттер проти Австрії» (Brandstetter v. Austria), деякі положення якої звучать так: «Право на змагальне судочинство означає, що ... має бути надано можливість ознайомитися з поданими зауваженнями та доказами, висунутими іншою стороною, і висловитися щодо них. Національне законодавство може забезпечити дотримання цієї вимоги різними методами. Однак незалежно від обраного методу воно має забезпечити, щоб інша сторона була повідомлена про надані зауваження та мала реальну можливість висловитися щодо них» [23].

Справедливість судової влади полягає в доступності правосуддя для всіх членів суспільства, у їх рівності перед законом і судом, а також у можливості участі кожного громадянина в розгляді його справи в суді. У зв'язку з цим констатується той факт, що лише змагальний процес здатний забезпечити належне відправлення правосуддя, і лише в рамках змагального процесу особа може належним чином реалізувати своє право на судовий захист, бо принцип змагальності дозволяє громадянину бути активним захисником своїх прав та інтересів у суді [24, с. 7].

Така аргументація переваги моделі цивільного судочинства, яка побудована на принципі змагальності, є актуальною й зараз, але при моделюванні цивільного судочинства, яке є певним інструментарієм захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, а також державних і суспільних інтересів, необхідно враховувати історичні, соціально-економічні особливості розвитку суспільства, а також рівень розвитку законодавства, але про це мова піде далі.

Еволюції розвитку принципу змагальності та побудови моделей судочинства знало процесуальне законодавство інших країн, яке має значну історію з цієї проблеми. Аналізуючи міжнародну практику

функціонування цивільного судочинства, можна констатувати, що в сучасних умовах простежується тенденція відходу від засад «чистої» змагальності шляхом розширення повноважень судових органів. У світі вже зрозуміли та не розглядають активну участь судді в установленні істини як нехтування принципом змагальності.

Традиційно ця проблема розглядається в межах взаємовідносин двох великих сімей цивільного судочинства: ті, які ґрунтуються на Загальному праві, й ті, які розвивались на основі романо-канонічної процедури [25].

На сучасному етапі розвитку суспільства як у межах континентальної, так і в межах англо-американської правових систем здійснюється пошук оптимальних моделей цивільного судочинства.

Для цілей цієї статті є цікавим досвід Німеччини, насамперед як тим, що її правова система належить до континентальної, так і тим, що українські законодавці часто звертаються до досвіду цієї країни. Принцип змагальності (*die Verhandlungsmaxime*) є загальноновизнаним галузевим принципом цивільного судочинства, що, на думку низки вчених, вважається аксіомою [26, с.19]. Принцип змагальності в німецькому судочинстві є гарантією отримання фактичних обставин для винесення судом справедливого рішення, коли на сторони покладається відповідальність зі збирання фактів, що мають значення для справи, тобто вони несуть тягар доказування при розгляді правового спору в суді. Дія принципу змагальності в цивільному процесі ФРН означає, що сторони надають у суді факти, які після перевірки на справжність складають основу судового рішення.

Принцип змагальності не виражений в ЦПК ФРН [27] прямо, але закріплений в окремих визначеннях правових норм, з яких виводиться принцип змагальності, зокрема §§ 288, 138(1), 139, 140, 142 ЦПК ФРН. Аналіз норм, у яких закріплено принцип змагальності, а також літератури [28], дозволяє дійти висновку, що законодавчий зміст принципу змагальності полягає в наступному: по-перше, тільки ті факти, які надають сторони, можуть бути покла-

дені в основу судового рішення; по-друге, обов'язки тягаря доказування, а також відповідний обов'язок у процесі підтвердити свої твердження фактами, несуть самі сторони; по-третє, докази можуть бути встановлені тільки на підставі спірних тверджень сторін; по-четверте, свідок (свідки) можуть бути допитані тільки на підставі й за клопотанням сторін.

Сутність існування зазначеного принципу в німецькому праві полягає в тому, що він забезпечує повну свободу змагальності сторін, котра практично не обмежується суддівським «втручанням». Однак принцип змагальності має й інший аспект. Л. Розенберг і К. Шваб вважають, що в цивільному процесі принцип змагальності не є непорушною догмою, а навпаки, в інтересах ефективності судочинства суддівська допомога для з'ясування обставин по справі необхідна [29]. Автори виходять з того, що принцип змагальності покладає тягар доказування на сторони, і у зв'язку з цим неможливо ігнорувати ту значну роль суду, яка полягає у сприянні сторонам у наданні відповідних доказів. Таке сприяння суду (процесуальна активність суду) здійснюється через обов'язок судді в наданні відповідних роз'яснень (*richterliche Aufklärungspflicht*). Важливо відзначити, що суддівський обов'язок роз'яснення, його сприяння, є потребою соціальної та правової держави й важливим засобом поповнення доказового матеріалу.

Данський цивільний процес будується на низці принципів процесуального права, які впливають на отримання доказів, включаючи принцип участі сторони, принцип диспозитивності й принцип вільної оцінки доказів. Характер данського процесуального права має тенденцію до змагальної моделі, а не до інквізиційної моделі. Цивільне судочинство в Данії регулюється Законом про відправлення правосуддя 1916 року, на який свого часу значно вплинуло німецьке законодавство. Роль судді полягає в тому, щоб керувати процесом, а також втручатися в розгляд, коли є невизначеність, а не просто сприяти процесу, гарантуючи отримання сторонами законів цивільного судочинства [30].

Що стосується особливостей Англії, то реформа лорда Вульфа вперше зробила серйозний прорив у змагальній системі цивільного судочинства і закріпила принцип судового керівництва процесом [31; 32]. У зв'язку з цим в Англії була здійснена важлива реформа. Як зазначено, у країні була посилена роль суду шляхом надання йому значних повноважень в управлінні справою. Відповідно, англійський суддя став більш схожим на свого європейського колегу [33].

Результатом робіт основних наукових кіл Великої Британії наприкінці минулого сторіччя стало значне переосмислення ролі суду в англійському процесі. Широкої популярності набув і великий внесок у цьому напрямі лорда Х. К. Вульфа. Під його керівництвом були утворені робочі групи загальною чисельністю понад 100 осіб, які працювали над переробленням всього цивільного процесуального законодавства, і підсумком праці яких стала підготовка двох доповідей. Доповіді містили понад три сотні рекомендацій, які зберігають значний інтерес і донині, оскільки в них дається детальний опис недоліків раніше існуючого англійського судочинства і пропонуються розгорнуті варіанти їх виправлення. Серед таких рекомендацій: потреба поставити неконтрольовані особливості змагальної системи в рамки відповідної дисципліни, зберігши при цьому все позитивне, оскільки без ефективного судового контролю змагання сторін перероджується в поле битви без правил [34–36]. Незважаючи на чималу кількість противників судової реформи, неефективність і безрезультатність старої системи розгляду справ призвели до того, що більша частина академічної науки, суддівського корпусу та юристів усе ж прихильно прийняли доповідь і реформістські погляди Х. К. Вульфа. Надалі основні ідеї, пропозиції Х. К. Вульфа і його групи однодумців були втілені в нові Правила цивільного судочинства Англії від 17 грудня 1998 р.

Змагальна система цивільного судочинства США, яка завжди значно виділялась зі змагального спектра моделей країн загального права насамперед ініціативністю сторін та їх адвокатів, широкими процесуальними можливостями, якими наділялись

останні, а також їх процесуальною, самостійною активністю в процесі доказування з мінімальним залученням до цього суду, за останні роки зазнала змін у бік збільшення можливостей суду щодо втручання у змагання, адміністрування процесу.

Наскільки це б не звучало парадоксально, але, на наш погляд, саме досвід країн англо-американської правової сім'ї може виявитися корисним в обґрунтуванні основних положень цієї праці. Справді, досвід Німеччини, Франції та Італії (civil law countries) традиційно вважався для України визначальним. Наша модель цивільного судочинства була значною мірою запозичена з положень їх процесуального законодавства, в основу якого лягла так звана інквізиційна система правосуддя, коли суд під час розгляду справи активний: здійснює контроль за поведінкою сторін, керує ходом слухання, спрямовує допит свідків, іншим чином впливає на склад доказового матеріалу, фокусуючи увагу учасників процесу на істотних для справи обставинах тощо. Однак зовсім не всі проблеми можна розв'язати, орієнтуючись лише на романо-германську правову сім'ю [37].

У період, коли Україна була у складі Радянського Союзу, модель цивільного судочинства також була побудована на принципі змагальності, але зміст цього принципу мав суттєві слідчі засади, які інколи нівелювали засади змагальності. Цивільним процесуальним кодексом УРСР (1963 р.) [38] принцип змагальності раніше формально було проголошено частиною першою ст. 30 ЦПК України, згідно з якою кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Разом з тим, в інших статтях ЦПК України (1963 р.) було також визнано, що суд зобов'язаний, не обмежуючись поданими матеріалами та поясненнями сторін, вживати всіх передбачених законом заходів до всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав та обов'язків сторін (частина перша ст. 15 ЦПК України (1963 р.)); якщо поданих доказів було недостатньо, суд пропонував сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові до-

кази, або збирав їх за своєю ініціативою; оцінювати докази суд зобов'язаний був на основі всебічного, повного та об'єктивного розгляду в судовому засіданні всіх обставин справи (ст. 62 ЦПК України), тобто не тільки поданих сторонами, а й усіх, які суд повинен був зібрати сам[39]. Як свідчить аналіз вказаних статей ЦПК України, наповнювання змісту принципу змагальності фактично було нейтралізовано активною роллю суду в з'ясуванні обставин справи та закріпленням принципу об'єктивної істини. У результаті тягар збирання доказів було покладено на суд, а сторони при цьому могли не діяти, не несучи за це ніякої відповідальності. Маємо зазначити, що таке положення відповідало існуючим на той час соціально-економічним і політичним засадам суспільства. Можна зробити висновок про те, що в радянському праві при домінуванні заполітизованої думки, що суперечність інтересів особи й держави немислима, змагання сторін у суді розглядалося не як протистояння, а як єдинокорство в ім'я досягнення об'єктивної істини, а відтак принцип був наповнений зовсім іншим ідеологічним змістом.

Суттєві еволюційні зміни щодо змісту принципу змагальності та змагальної моделі цивільного судочинства відбулись уже за часів незалежності України. Законом України «Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України» від 02.02.1996 р. була створена майже «ідеальна» змагальна модель цивільного судочинства, яка ґрунтувалась майже на «чистій» змагальності, без будь-яких слідчих засад. Ініціатива суду щодо збору доказового матеріалу була зведена до мінімуму. Єдиним випадком втручання суду в доказову діяльність було право та обов'язок суду призначати судово-психіатричну експертизу у справах про визнання громадянина недієздатним.

Принцип змагальності є історично обумовленим правовим явищем, оскільки на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, залежно від рівня його розвитку, соціально-економічних і політичних умов, національних особливостей і правових традицій, принцип змагальності еволюціонував, його

зміст змінювався, змінюючи при цьому моделі цивільного судочинства. Принцип змагальності є правовою вимогою, яка ставиться до процесуальної діяльності певних суб'єктів процесу та органу судової влади в доказовій діяльності незалежно від інстанції, у якій розглядається справа.

Верховна Рада України у 2004 р., проводячи судову реформу, прийняла новий ЦПК України, у якому зміст принципу змагальності набув нових ознак, таких, які не були йому притаманні раніше. Законодавець у цілому врахував пропозиції вчених-процесуалістів і практичних працівників щодо необхідності зміни ролі суду в процесі збору доказів у новому ЦПК України. Згідно зі ст. 10 ЦПК України (2010) цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених ЦПК України (2010). Суд сприяє всебічному й повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, установлених ЦПК України (2010).

У світлі останніх законодавчих змін, що торкнулися цивільного судочинства, підсилено роль суб'єктивних прав осіб, що беруть участь у справі, у встановленні обставин справи, у поданні доказів, а разом з тим і в їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Таким чином, через посилення змагальних засад частково знижена, а інколи й виключена процесуальна активність та ініціативність суду в процесі доказування. Внесені зміни й доповнення щодо нового змісту змагальності процесу зумовили виникнення в судовій практиці низки проблем, що стосуються ролі суду на етапі доказування, у процесі забезпечення доказів, зокрема й щодо вирішення питань про призначення експертизи, дослідження та оцінки її висновків тощо. Проте на-

ближення цивільного процесу до моделі «чистої» змагальності та зменшення процесуальної активності суду в процесі доказування у будь-якому разі не виключає необхідності дотримання суб'єктами цивільного процесу цивільної процесуальної форми та виконання завдань, обумовлених наявністю в суду дискреційних повноважень як органу публічної влади щодо забезпечення змагального процесу.

Як справедливо відзначає з цього приводу Д. Луспенник, незважаючи на значне зменшення ролі суду в процесі доказування, з одного боку, з іншого – його роль щодо забезпечення змагальності процесу зросла і певною мірою навіть ускладнилась, оскільки її виконання вимагає конкретних процесуальних дій для виконання основного обов'язку суду – створення особам, які беруть участь у справі, умов для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи [40]. Нині в Україні діє ЦПК України в новій редакції (2017) [40], у якому зміст принципу змагальності набрав нових ознак, таких, які не були йому притаманні раніше.

Частка слідчої засади не тільки у вітчизняному законодавстві, а й у судочинствах інших держав, залежить від соціально-економічного та політичного рівня розвитку, історичного етапу, на якому перебуває та чи інша держава. Історично доведено, що тільки змагальний процес, змагальна модель цивільного судочинства здатні забезпечити захист прав, свобод чи інтересів особи. Незважаючи на різний зміст цього принципу, можна стверджувати, що змагальність є невіддільним атрибутом правосуддя, оскільки функціонування правосуддя поза змагальною моделлю судочинства неможливо. Більше того, правосуддя може бути тільки змагальним. Таким чином, у цивілізованому суспільстві правосудною може бути тільки змагальна модель цивільного судочинства.

Розвиток принципу змагальності як суттєвої детермінанти, що впливає на модель українського цивільного судочинства, відбувається й на сучасному етапі його розвитку. Законом України від 03.10.2017 р. «Про внесення змін до Господарського про-

цесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [41] внесено зміни до статей 12 та 81 ЦПК України (2017). Цей Закон дозволяє гармонізувати норми процесуального права в цивільному, господарському та адміністративному процесах і привести ці норми у відповідність до стандартів країн – членів Європейського Союзу. Аналіз зазначених статей ЦПК України дозволяє зробити висновок, що нині весь процес судового розгляду справи здійснюється у формі змагання між сторонами, підставою для якого є протилежність їх матеріально-правових інтересів. Разом з тим, у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності в цивільне судочинство України, є нагальна необхідність ще раз звернутись до питання, чи відповідає інтересам більшості громадян реалізація цього принципу в такому вигляді.

Вважаю, що закріплення в такому вигляді принципу змагальності викликає необхідність висловлення низки критичних зауважень. При цьому можна згадати про те, що на сторінках юридичних журналів на пострадянському просторі точилася дискусія на тему щодо змісту принципу змагальності, зокрема можливості закріплення «чистої» змагальності. Слід констатувати, що в сучасних умовах це неможливо.

Безумовно, важко уявити ефективно діючу модель судочинства, побудовану тільки на засадах змагальності. На сьогодні оптимальне змагальне судочинство може полягати в тому, що засади змагальності мають бути в певних випадках доповнені принципом суддівського керівництва.

У зв'язку з наведеним видається цілком аргументованою думка щодо виправданості наділення судів правом на надання допомоги у збиранні доказів залежно від категорії справ, наприклад, в окремих видах сімейних справ: визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав, усиновлення тощо. Вказане повною мірою також стосується ситуацій, коли мова йде про конфлікт інтересів влади і прав людини, де самому громадянину важко протистояти складному й часом бюрократичному

апаратів державних органів без активної процесуальної допомоги. Наприклад, це стосується збору і забезпечення доказів у справах за позовами про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури й суду.

Судова реформа, безумовно, змінила функцію суду в судовому процесі. Тепер закон, виходячи із зафіксованого в ньому положення про те, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності (частина перша ст. 12 ЦПК України (2017)), покладає обов'язок доказування на сторони: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, а із суду знято обов'язки збирання доказів і встановлення істини, незалежно від наданого сторонами доказового матеріалу.

Разом з тим, водночас змінились і економічні умови діяльності адвокатури та нотаріату, які насамперед забезпечують можливість одержання громадянами кваліфікованої правової допомоги. Слід констатувати, що нині в країні склалася ситуація, коли в значній частині малозабезпеченого населення в результаті досить прогресивних змін до ЦПК України (2017) з'явилися досить суттєві перешкоди на шляху реалізації їх права на судовий захист. Як свідчить практика, система законодавства настільки ускладнилась, що без допомоги адвоката чи фахівця в галузі права заслухати в суді цивільну справу майже неможливо. Слід також додати, що в ході розгляду справи виникає необхідність сплатити значні суми за проведення судової експертизи, за виклик свідків тощо.

Прийняття відповідних нових заходів і вдосконалення існуючих процедур, спрямованих на більш ефективне відправлення правосуддя, повинно прийматись у комплексі й, безумовно, не погіршувати положення громадян щодо можливостей реалізації громадянами свого права на судовий захист.

Проблема доступності правосуддя в умовах реальної дії принципу змагальності, безумовно, не може бути зведена тільки до питань можливості надання безоплатної

правової допомоги адвокатами та відповідної компенсації з боку держави. Необхідно розвивати цілу низку суспільних інститутів, які сприятимуть захисту прав малозабезпечених осіб і тих, котрі опинились у складній ситуації через стан здоров'я або свій вік. Але для цього потрібен час, витрати з бюджету, розроблення та законодавче закріплення тощо. Виходом може бути доповнення ст. 12 ЦПК України (2017) переліком справ, по яких суд був би зобов'язаний збирати докази для встановлення фактичних обставин справи.

Перелік змагальних можливостей сторін і процесуальних повноважень суду має відображати спробу законодавця зберегти баланс між змагальністю сторін та активністю суду. Такий баланс пронизує весь ЦПК України: норми про процесуальну активність сторін (та інших осіб, які беруть участь у справі) і суду взаємодіють між собою, доповнюють одна одну. Такий баланс обумовлений нормою, яка визначає завдання цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України (2017)). Зараз перед судом прямо не покладено обов'язок установлення істини по справі, але завданнями цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів...», а це вже, з моєї точки зору, передбачає більшу активність суду. Активні процесуальні повноваження суду не слід розглядати як винятки з принципу змагальності. Таке поєднання забезпечує баланс публічно-правових і приватноправових інтересів у процесі, дійсно реалізацію права на судовий захист, більш ефективно сприяти досягненню основних завдань і мети судочинства.

Висновки

Таким чином, виходячи із конвенційних вимог щодо права на справедливий судовий розгляд, тлумачення цих норм Європейським судом з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок, що реалізація права на справедливий судовий розгляд можлива лише при дотриманні

певних умов, які полягають у створенні належної судової процедури на підставі вдосконалення змагальної моделі цивільного судочинства, оскільки очевидним є той факт, що поза змагальним процесом навряд чи можливо створити належні судові процедури. Подальший рух на оптимізацію судових процедур, безумовно, пов'язаний з удосконаленням існуючої змагальної моделі вітчизняного цивільного судочинства, що є фактично світовою тенденцією.

Слід зазначити, що з розвитком суспільства всі принципи цивільного процесуального права мають вдосконалюватись насамперед з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності судової діяльності в забезпеченні законності та справедливості. На сучасному етапі розвитку України нагальною є необхідність, зокрема, у закріпленні в ЦПК України зазначених винятків з принципу змагальності, що буде відображати демократичну спрямованість цивільного судочинства.

Література

1. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17.07.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

2. Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права* : електрон. наук. фах. вид. 2014. № 3. С. 201–206. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34 (дата звернення: 24.08.2024).

3. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 1995. 177 с.

4. Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 1. С. 30–33.

5. Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних про-

цедур на судові рішення. *Право України*. 2002. № 12. С. 27–32.

6. Волосенко С. О. Принцип змагальності у новелах ЦПК. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 132–136.

7. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 19 с.

8. Неклеса Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.

9. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. 16 с.

10. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.

11. Кройтор В. А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.

12. Кройтор В. А. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe*. 2016. № 8 (8)/2. С. 119–129.

13. Кройтор В. А. Сучасні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2008. № 11. С. 238–245.

14. Kroitor V. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers*. 2017. Vol. 49. № 1–2. С. 125–149.

15. Kroitor V., Mamnitskyi V. Adversarial principle under the new civil procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2019. № 2 (4), pp. 30–41. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-2.4-a000021>.

16. The Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948, URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015. (дата звернення: 24.08.2024).

17. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 04.11.1950. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення: 24.08.2024).
18. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
19. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Харків : Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2007. 42 с.
20. Rhee C. H. van, Verkerk R. Civil Procedure. *Elgar Encyclopedia of Comparative Law* / J. M. Smits (ed.). Cheltenham etc., 2006. P. 120–134.
21. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. Харків : Право, 2010. 216 с.
22. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 1.
23. Case of Brandstetter v. Austria. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57683> <http://echr.coe.int/echr>. (дата звернення: 24.08.2024).
24. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1995. 14 с.
25. Caenegem, R.C.Van (1973), "Histore of European Civil Procedure", in M. Cappelletti (ed.), *International Encyclopedia of Comparative Law*, vol. XVI: *Civil Procedure*, Tübingen [etc.]: Mohr, ch. 2.
26. Bomsdorf, ProzeBmaximen und Rechtswirklichkeit, Verhandlungs- und Untersuchungsmaxime im deutschem Recht bis zur ZPO, Berlin, 1971, S. 19.
27. Zivilprozessordnung. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/zpo/ZPO.pdf>. Bathe, Verhandlungsmaxime und Verfahrensbeschleunigung bei der Vorbereitung der mudlichen Verhandlung, Berlin, NewJork, 1977. S. 28–29.
28. Bathe, Verhandlungsmaxime und Verfahrensbeschleunigung bei der Vorbereitung der mudlichen Verhandlung, Berlin, NewJork, 1977. S. 28–29.
29. Rosenberg/ Schwab, Zivilprozelirecht. 15 Aufl. Munchen. 1993. S. 1181 S.
30. Christian Wolf, Nicola Zeibig. Evidence in Civil Law – Denmark. URL: <http://www.oapen.org/search?identifier=620451>. (дата звернення: 24.08.2024).
31. Cairns B. C. Lord woolf's report on access to justice: an australian perspective. *C.J.Q.* 1997. Vol. 16 (APR). P. 98–126.
32. Zander M. The woolf's report: forwards or backwards for the new lord chancellor. *C.J.Q.* 1997. Vol. 16 (JUL). P. 208–227.
33. Stadler A. The Multiple Roles of Judges and Attorneys in Modern Civic Litigation. *Hasting International and Comparative Law Review*. 2003. 27 (1), P. 56.
34. Woolf H. K. Access to justice: Interim report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1995. 266 pages.
35. Woolf H. K. Access to Justice: Final Report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1996. 370 pages.
36. Woolf H. K. Civil justice in the United Kingdom (Symposium: Civil procedure reform in comparative context). *American Journal of Comparative Law*. 45. 1997. Fall. P. 709–736.
37. Rosenberg/Schwab, Zivilprozelirecht. 15 Aufl. Munchen, 1993. 1181 S.
38. Kroitor V. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers*. 2017. Vol. 49. № 1-2. P. 125–149.
39. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР : Закон України від 18 липня 1963 р. *Відомості Верховної Ради УРСР* . 1963 р. № 30. Ст. 464.
40. Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 5. С. 116–120.
41. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. *Голос України*. №№ 221–222 від 28 листопада 2017 р.

Kroitor Volodymyr

**COURT'S ROLE IN ADVERSARIAL
PROCESS IN ORDER TO IMPROVE THE
EXISTING MODEL OF DOMESTIC CIVIL
JUDICIARY OF UKRAINE**

The paper deals with the problem of determining the role of the court in adversarial process in order to improve the existing model of domestic civil legal proceedings of Ukraine. It has been noted in the article that there is a need to improve the model of civil legal proceedings at the current stage of forming the rule of law in Ukraine, society's aspiration for high standards of human rights protection, bringing domestic legislation in line with European standards, in particular within public justice. The improvement of judicial procedures in the field of justice administration in civil cases is determined by the fact that Ukraine ratified on July 17, 1997 the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950. The fact of such ratification imposes the obligation on Ukraine to comply with those requirements for human rights protection, which are defined by the European community, and primarily, those requirements that concern the access to justice and the human right to a fair trial.

It has been emphasized in the paper that based on the Convention's requirements regarding the right to a fair trial, the interpretation of these norms by the European Court of Human Rights and precedent law-case of the European Court of Human Rights, one

can conclude that the realization of the right to a fair trial is possible only if certain conditions are met, which consist in creating a proper judicial procedure on the basis of the improvement of the adversarial model of civil legal proceedings, since it is obvious that it is hardly possible to create proper judicial procedures beyond the adversarial process. Further movement towards the optimization of court procedures is definitely related to the improvement of the existing adversarial model of domestic civil legal proceedings, which is actually a global trend.

We should note that all principles of civil procedural law must be improved along with the development of society, first of all, taking into account the needs of political and socio-economic transformations, further provision of guarantees for the protection of the rights of citizens, their associations and state interests, as well as increasing the effectiveness of judicial activity in ensuring legality and justice. At the current stage of Ukraine's development, there is an urgent need, in particular, to enshrine the specified exceptions from the adversarial principle in the Civil Procedural Code of Ukraine, which should reflect the democratic orientation of civil legal proceedings.

Key words: principles of civil proceedings (civil judiciary), adversariality, adversarial principle, court's procedural activity, principle of court's procedural activity, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950, European Court of Human Rights.